

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Словник термінів з історії мистецтва середніх віків»

для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

спеціальності: 014 Середня освіта (історія), 033 Філософія,

028 Менеджмент соціокультурної діяльності, 034 Культурологія

Факультет: соціально-гуманітарний

Одеса – 2021

*Друкується згідно з рішенням Вченої ради Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К. Д Ушинського» (протокол № ... від ...січня 2021 року)*

Рецензенти:

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнографії України
Одеського національного політехнічного університету
Мельник О. В.

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії,
історії та політології Одеського національного
економічного університету
Юшкевич Ю. С.

Семко Я. С., кандидат філософських наук

Семко Я. С. Методичні рекомендації «Словник термінів з історії мистецтва середніх віків» для самостійної роботи здобувачів вищої освіти, перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, спеціальності: 014 Середня освіта (історія), 033 Філософія, 028 Менеджмент соціокультурної діяльності, 034 Культурологія / Я. С. Семко. – Одеса: Ун-т Ушинського, 2021. – 30 с.

Словник термінів з історії мистецтва середніх віків

Вступ

Навчальний курс «Історії мистецтв» є інтегративним і міждисциплінарним, тобто в нього входять елементи з багатьох гуманітарних дисциплін. Відповідно базовий науково-понятійний апарат даного курсу заснований на комплексному використанні термінології. Без знання категоріально-понятійного апарату науки неможливо її адекватне вивчення студентами, тому що часто саме через ці ключові поняття передається специфіка і зміст дисципліни. Однак широкий спектр наук, які є основою категоріального базису даного курсу, створює певні труднощі для студентів в ході їх освоєння даної дисципліни.

Діяльність сучасного гуманітарія в сфері культури неможливо уявити без володіння і використання ним низки професійних компетенцій, в число яких входять базові знання з історії образотворчого мистецтва. Твори і предмети мистецтва є невід'ємною частиною нашої культурного та навіть повсякденного життя, об'єктами, що конструюють простір культури, засобами соціально-культурного проектування. Розуміння мистецтва і знання його історії дає ту ступінь інтелектуальної спроможності та незалежності, яка необхідна сучасній культурній людині і високопрофесійному фахівцеві.

Методичний посібник призначений для самостійної роботи та покликаний полегшити оволодіння студентами основною термінологією, яка використовується при вивченні курсу «Історії мистецтв». Це дозволить студентам як глибше зрозуміти саму дисципліну, так і оволодіти основами наукоподібної мови.

А

Абак (фр. *abaque* від грец. *abakos*, лат. *abacus* - дошка) - в архітектурі в широкому значенні - верхня частина капітелі.

Автопортрет (гр. *autos* - сам + портрет) - зображення художника, виконане їм самим. Особливий різновид портретного жанру.

Агіографія - житія святих: оповідання про життя і подвиги людей, визнаних церквою святими.

Акант, аканф (грец. *akanthos*) – трав'яниста рослина «ведмежа лапа»; декоративна форма, висхідна до малюнка листя трав'янистої рослини акант; цей мотив, що виник в античному мистецтві, лежить в основі орнаменту або зумовлює конфігурацію коринфських і композитних капітелей, медальйонів, акротеріїв; акантовий орнамент характерний також для декору фризів і карнизів. Листя аканту, що прикрашали капітелі колон коринфського ордера, використовувалися і в романських рельєфах і мініатюрах.

Акварель (фр. *aquarelle* від лат. *aqua* - вода) - фарби (зазвичай на рослинному клеї), що розводяться водою, а також живопис цими фарбами. Чиста А. (без додавання білила) стала широко застосовуватися на початку XV ст. Її основні якості - прозорість фарб, крізь які просвічують тон і фактура основи (головним чином паперу, рідше шовку, слонової кістки), чистота кольору.

Акведук (водопровід) - піднятий на високих арках на зразок моста, відкритий або закритий канал для постачання води в міста.

Акротерій (грец. *akroterion*) - скульптурна прикраса (статуя, пальмета та ін.), що розміщується над кутами фронту архітектурної споруди, вибудованого із застосуванням класичного ордера.

Алла пріма (іт. *aliaprima*) - техніка олійного живопису швидкими сміливими мазками, що дозволяє виконати картину (або її фрагмент) за один сеанс, до висихання фарб.

Алегорія - 1) розгорнуте порівняння; 2) в образотворчому мистецтві - уособлення абстрактних понять, властивостей і якостей у вигляді певного персонажа, істоти або предмета.

Анафема (грец. *anathema*) - церковне прокляття, відлучення від церкви.

Ансамбль (фр. *ensemble* - букв, разом) - взаємна узгодженість, взаємозв'язок, єдність частин, кожна з яких представляє собою цілком самостійне ціле.

Антепендій, або фронтальний вівтар - орнаментальна прикраса перед вівтарем, спочатку ткани, пізніше з каменю, дерева, дорогоцінних металів або емалі; часто містить фігурні або символічні зображення.

Антропоморфізм (грец. *anthropomorphos* - уподібнений людині) - олюднення, наділення людськими властивостями неживих предметів, явищ природи, тварин, уявлення богів у людській подобі.

Антропоцентризм (грец. *anthropos* - людина + лат. *centrum* - світогляд) - принцип культурної творчості, згідно з яким людина є центром і вищою метою світобудови.

Апотропей - амулет, оберег; предмет, зображення або символ, які первісні народи використовували для відлякування злих духів; зустрічаються в романському мистецтві у вигляді зображень тварин і демонів.

Апсида (гр. *apsidos* - склепіння, арка) - 1) напівкруглий, овальний або багатокутний виступ будівлі, перекритий напівкуполом; 2) східна частина християнського храму, в якій міститься вівтар.

Апсидіола - невелика апсида, апсидоподібна капела.

Арабеска (іт. *arabesco* - арабська) - 1) різновид складного орнаменту, що складається з геометричних фігур, переплетень ліній, завитків, стилізованих листків, квітів і написів; 2) химерний орнамент тільки з рослинних форм, на противагу моресці.

Арка (лат. *arcus* - дуга, вигин) - 1) криволінійне, напівкругле або стрілчасте, перекриття прорізів у стіні (вікон, воріт, дверей) або прольотів

між двома опорами, наприклад, колонами, засадами моста (конструктивне значення); 2) елемент орнаменту, що характеризує той чи інший художній стиль (декоративне значення). Відрізняються такі типи А.: напівциркульна, або кругова (ренесансна); полога; піднесена; підковоподібна (мавританська); стрілчаста (готична); трьохлопатева (готична); стрілчаста стисла; кругова плоска (лучкова); трьохцентрова (коробова); стрілчаста зубчаста; кілеподібна (давньоруська).

Аркада (фр. *arcade*) - низка однакових за розміром і формою арок, пов'язаних між собою.

Аркатура (нім. *arkatur*) - низка невеликих арок, що впритул прилягають до стіни і утворюють на її поверхні орнаментальний фриз (аркатурний пояс).

Аркбутан (фр. *arc - boutant*) - зовнішня кам'яна напіварка, що передає розпір зводу головного нефа зовнішнім опорним стовпам - контрфорсам. Аркбутани виникли в готичній архітектури.

Архівольт (гр. *archi* - перший, головний і іт. *volta* - дуга) - зовнішнє обрамлення отвору арки.

Архітектоніка (гр. *architektonike* - будівельне мистецтво) - тектоніка, художнє вираження структурних закономірностей конструкції або споруди, а також композиції круглої скульптури і об'ємних творів декоративного мистецтва. А. виявляється у взаємозв'язку і взаєморозташуванні несучих і несомих частин, в ритмічному ладі форм, який робить наочні статичні зусилля конструкції; частково вона проявляється і в пропорціях, колірному ладі твору тощо. У більш широкому сенсі А. - композиційна будова будь-якого твору мистецтва, що обумовлює співвідношення його головних і другорядних елементів.

Архітрав (гр. *archi* - головний + лат. *trabs* - балка) - нижня з трьох горизонтальних частин антаблемента, яка спирається безпосередньо на вертикальні колони, стовпи; має вигляд балки.

Атрій (от лат. *ater* — закопчений) - оточений портиками двір з джерелом перед входом в храм. У Стародавньому Римі - головне приміщення житлового будинку з вогнищем.

Б

База (гр. *basis* - крок, стопа) - підстава, нижня опорна частина колони, пілястри, п'єдесталу. Залежно від архітектурного ордера розрізняються Б.: тосканська, римсько-дорічеська, іонічна і коринфська.

Базиліка (від гр. *basilike* - царський будинок) - прямокутна в плані будівля, розділена всередині рядами колон або стовпів на подовжні нефи; центральний (головний) неф завжди вище бічних.

Балюстрада (фр. - *balustrade*) - огороження балконів, сходів, галерей, дахів, що складається з ряду стовпчиків (балясин), з'єднаних зверху плитою, балкою, перилами.

Баптистерій (від гр. *baptizo* - занурюю у воду) - спеціальний будинок для хрещення (хрестильня), зазвичай круглої або восьмикутної форми з басейном.

Барельєф (від фр. *bas-relief* - низький рельєф) - рельєф, в якому зображення виступають з площини менш ніж на половину реального обсягу.

Бастіон (гр. *basterna* - наглухо закритий) — п'ятикутне зміцнення у вигляді виступу кріпосної огорожі - для обстрілювання місцевості попереду і вздовж фортечних стін або ровів перед ними і як окреме зміцнення.

Бельєтаж (фр. *bel* - прекрасний + *etage* - поверх, ярус) - 1) перший ярус (поверх) залу для глядачів над партером і амфітеатром; 2) другий, парадний поверх палацу, особняка.

Бенуар (фр. *baignoire*) - ложі в театрі по обидва боки партеру на рівні сцени або трохи нижче.

Бетон (лат. *bitumen* - гірська смола) - будівельний матеріал штучного походження - затверділа суміш з трьох компонентів: сполучних (цемент, бітуми та ін.), наповнювачів (пісок, гравій, щебінь, шлак) і води.

Бюст (франц. *buste*, від лат. *bustum* - місце кремації, надгробний пам'ятник), погрудне, здебільшого портретне (спочатку надгробне) зображення людини в круглій скульптурі.

В

Валер (фр. *valeur* - букв. ціна, цінність) - в живописі та графіці відтінок тону, що виражає (у взаємозв'язку з іншими відтінками) певне співвідношення світла і тіні. Служить для позначення кожного з відтінків тону, що знаходяться в закономірному співвідношенні і дають послідовну градацію світла і тіні в межах будь-якого кольору.

Вівтар (від лат. *alta ara* - високий жертовник) - східна частина храму, де знаходиться престол (жертвний стіл); відділений від приміщення, для тих, хто молиться, вівтарною перепорою.

Вінець капел (вінок капел) - капели, розташовані по периметру хору з обходом (деамбулаторія).

Вериги - важкі металеві ланцюги, які носили на собі релігійні фанатики для «приборкання плоті».

Вежа (іт. *bastia*) - архітектурна споруда, композиція якої будується по вертикалі. З античних часів служила формою як самостійної храмової або господарської споруди, так і частиною фортифікаційних споруд. Може входити в загальну композицію будівлі в якості декоративного елемента.

Вестверк - поперечна споруда, що завершує храм на західній стороні; зовні зазвичай увінчана двома бічними вежами; нижній ярус містить портал або прохід від portalу до нефів, а верхній - галереї на хорах, що відкриваються в неф.

Вимперг (нім. *wimperg*) - високий гострий декоративний фронтон, що завершує портали і віконні прорізи готичних будівель. Поле В. прикрашалося ажурним або рельєфним різьбленням; по краях В. обрамлявся кам'яними пластичними деталями та увінчувався хрестоцвітом.

Вітраж (лат. *vitrum* - скло) - 1) кольорове скло у вікнах, дверях, ширмах, скріплене свинцевими перемичками і доповнене розписом; 2)

картина або орнаментальна композиція, виконана з кольорового скла; особливо часто використовувалися в готичній архітектурі.

Волюта (лат. *voluta* - букв, завиток, спіраль) - 1) архітектурна деталь у вигляді завитка, спіралі, неодмінна приналежність капітелі колон іонічного ордера; 2) в мистецтві Ренесансу, класицизму і бароко - частина орнаменту і архітектурній деталі кронштейну.

Г

Галерея - конструкція верхнього ярусу, відкрита всередину приміщення; в базилікальному храмі проходить по периметру над бічними нефами, над деамбулаторієм і західним закінченням. Призначалася для відділення частини тих, хто моляться: знаті, жінок.

Галілея - різновид атрію або нартексу в західній частині церкви.

Герма - чотиригранний стовп, завершений скульптурною головою, спочатку бога Гермеса (звідси назва), потім інших богів (Вакха, Пана, фавнів), а з V століття до н. е. і портретними зображеннями державних діячів, філософів та ін. Нерідко до герми прилаштовували з лицьового боку фалос - емблема родючості. Служили межовими знаками, покажчиками на дорогах та інше. З певного моменту, головним чином з XVI століття, такі герми стали поширеним видом декоративної і паркової скульптури.

Глазур (нім. *glasur*) - тонкий склоподібний шар, що накладається на керамічні вироби для надання їм міцності і водонепроникності, а також для прикраси.

Гліфи (гр. *glypho* - вирізаю) - в середньовічній архітектурі бічні поверхні віконного прорізу; через значну товщину стін робилися спрямованими навскіс і заповнювалися розписом.

Глоси (грец. *glossa* - маловживане або застаріле слово) - тлумачення незрозумілих слів або місць в древніх рукописах або священному писанні, яке потребує роз'яснення або перекладу.

Глосарій - тлумачний словник, збірка глос, тобто незрозумілих, застарілих слів і виразів.

Гобелен (фр. *gobelin*) - витканий вручну килим-картина (шпалера). Г. виконувалися кольоровими вовняними і шовковими (іноді навіть срібними та золотими) нитками. Г. ткалися на спеціальних ручних верстатах, методом вибіркового ткацтва, тобто окремими частинами, які потім зшивалися тонкою шовковою ниткою.

Горельєф (від фр. *haut-relief* - високий рельєф) - рельєф, в якому зображення виступає з площини більш ніж на половину реального обсягу.

Гравюра (фр. *gravure*) - вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком рельєфного малюнка, нанесеного на дошку гравером. В Європі гравюра виникла на рубежі XIV - XV ст. Розрізняють гравюру опуклу і поглиблену, станкову і книжкову.

Грантаж (фр. *grattage* від *gratter* - шкребти, дряпати) - спосіб виконання малюнка шляхом дряпання пером або гострим інструментом паперу або картону, залитих тушшю. Твори, виконані в техніці Г., відрізняються контрастом білих ліній малюнка і чорного фону і схожі на ксилографію або ліногравюру.

Графіка (гр. *graphike* від *grapho* - пишу, малюю) - один з видів образотворчого мистецтва, близький живопису за змістом і формою, але має свої власні конкретні завдання і художні можливості. Графіку ділять на станкову, книжкову, газетно-журнальну, прикладну і плакат.

Графіті (іт. *graffiti*, букв. - надряпані) - стародавні та середньовічні присвятні, магічні, побутові написи, надряпані на стінах будівель, посудинах і т. п.

Грифон (фр. *griffon*) - фантастична тварина з тулубом лева, крилами орла та головою орла або лева.

Гуаш (фр. *gouache* від іт. *guazzo* - водяна фарба) - фарби, що складаються з тонко розтертих пігментів та водноклейового зв'язуючого (гуміарабік, пшеничний крохмаль, декстрин та ін.) І домішкою білил, а також

витвір мистецтва, виконаний цими фарбами. Г. зазвичай вживається для живопису по паперу, картону, полотну, шовку, кістки. Виникли як різновид акварелі, коли для досягнення щільності барвистого шару до водяних фарб почали домішувати білила.

Д

Деамбулаторій (від фр. *deambuler* - прогулюватися) - обхід вівтарної частини храму, що часто з'єднує два бокових нефа. Див. Вінець капел.

Дендрохронологія -метод визначення віку дерев'яних споруд по річним кільцям деревини. Заснований на тому, що дерева по-різному ростуть в дощові і посушливі роки, що відбивається на річних кільцях.

Диптих (гр. *diptychos* - подвійний, складений удвічі) - 1) двостулковий складень з мальовничими або рельєфними зображеннями на кожній стулці; 2) дві картини, пов'язані єдиним задумом.

Донжон - головна, найвища вежа у французькому середньовічному замку, служила житлом для феодала; на відміну від неї замкові вежі в інших країнах не були призначені для житла, виконуючи оборонну і оглядову функцію.

Дорміторій - приміщення в монастирях, де монахи спали; пізніше, з появою окремих келій, дорміторієм стали називати всю споруду або поверх, де розташовувалися келії.

Е

Екзегеза (гр. *exegesis*- тлумачення) - тлумачення незрозумілих місць в древніх, особливо релігійних текстах.

Емаль (франц. *email*, від франц. *smeltan* - плавити) - техніка ювелірного мистецтва, при якій склоподібна маса наноситься в поглиблення на поверхні виробу (виїмчаста емаль) або заповнює осередки, напаяні на виробі зверху (перегородчаста емаль).

Ентазис (гр. entasis - напруга) - невелике потовщення колони на одну третину її висоти від підстави, на якому зображена напруга опори і компенсує зорове спотворення, що виникає при її сприйнятті знизу.

Епітафія (грец. epitaphios - надгробний) - надгробний напис, особливо віршований.

Еркер (нім. erker) - частина внутрішнього приміщення (кімнати, залу), винесена назовні і забрана оформлена з трьох зовнішніх сторін склом (так зв. «вікно-ліхтар»). Е. часто використовувався в середньовічній готичній міській та замковій архітектури.

Ескіз (фр. esquisse) - начерк, що містить будь-яку композицію або має сюжет.

Естамп (фр. estampe) - відбиток з гравірувальної дошки. По суті це та ж гравюра на дереві, на металі, лінолеумі та камені.

Є

Євангеліарій - літургійна книга (рукописна в Середні століття, пізніше - друкowana) з повними текстами всіх Євангелій.

Євангелістарій - книга перікоп, літургійна книга, з якої в дні церковних свят зачитують вибрані фрагменти. Як і Євангеліарій, багато євангелістаріїв належать до цінних рукописних пам'яток мистецтва оформлення книг Середньовіччя.

Євангелісти - автори Євангелій. Святий Єронім і Григорій Великий першими стали вважати ангела (або людину) атрибутом Матвія, лева - Марка, бика (або вола) - Луки і орла - Іоанна. Опис чотирьох символічних істот зустрічається у пророка Єзекиїля і в Апокаліпсисі.

З

Зальна церква - церква, що має загальне перекриття, тому висота центрального і бічних нефів у неї однакова.

Замковий камінь - клиноподібний камінь, який встановлюється по завершенні викладання арки або склепіння в центрі і міцно замикає бічним розпором всі інші камені. Часто декорується орнаментом у вигляді листа аканту, волютою або маскою (маскароном).

«Золотий перетин» - назва одного з найбільш гармонійних пропорцій, при яких встановлюються рівні відносини частин будь-якої форми як між собою, так і кожної з цих частин окремо з цілим. Практично виражається в розподілі лінійного відрізка на частини таким чином, щоб одна його частина так само ставилася до іншої, як та відноситься до цілого.

I

Ізокефалія (гр. *isos* - рівний, однаковий + *kephal* - голова) - в живопису або рельєфі - зображення голів персонажів на одному рівні, незалежно від пози і постави. І. надавала композиції ритмічно-декоративну цілісність і впорядкованість.

Іконографія (від гр. *eikon* - зображення і *grapho* - пишу) - система варіантів зображення певного персонажа або сюжету; в античності і в Середні віки склалися канони різних зображень, що виникли під впливом філософських і теологічних поглядів.

Ілюмінування (від лат. *illumino* - прикрашаю) - прикраса середньовічної рукописи мініатюрами.

Імпост - квадратний стовпчик над капітеллю колони, що служить опорою для п'яти арки або склепіння; переносить їх розпір на колону.

Інвеститура - твердження єпископа, абата в духовному званні. Суперечка про інвеституру - боротьба за право інвеститури між імператорами Священної Римської імперії і римськими папами в XI-XII ст., закінчилася Вормським конкордатом 1122 р.

Ініціал - художньо оформлена велика заголовна буква будь-якого розділу рукописної книги.

К

Канон (грец. *kanon*- норма, правило) - система положень, що мають догматичний характер. Біблійний канон: сукупність книг Біблії, що визнаються церквою «богонатхненними», застосовуваних у богослужінні в якості «священного писання». Церковний канон: правила в галузі догматики, культу, організації церкви, зведені християнською церквою в закон. Канон (в образотворчому мистецтві) - система стилістичних та іконографічних норм, панівна в мистецтві будь-якого періоду або напрямку, що служить нормативним зразком. Також канони - зведені таблиці паралельних місць з чотирьох Євангелій.

Канонізація - зарахування тієї чи іншої особи до лику святих у православній та католицькій церквах.

Капела (лат. *capella*) - 1) католицька каплиця: невелика окрема споруда або приміщення в храмі (в бічному нефі) для молитов однієї сім'ї, зберігання реліквій і т. п.; 2) хор півчих, з XVIII ст. також змішаний ансамбль з співаків і виконавців на музичних інструментах.

Капелан (лат. *capellanus*) - в католицькій і англіканській церквах: 1) священник при каплиці (капелі) або домашній церкви, а також помічник парафіяльного священника; 2) священник в армії.

Капітель (лат. *capitellum* - голівка) - в класичній архітектурі частина ордера, що вінчає вертикальну опору (колону, пілястру), форма якої служить переходом до горизонтального архітраву. Для кожного з класичних ордерів характерна своя, особлива форма К.

Карликова галерея - низький зовнішній прохід, що складається з суцільного ряду маленьких аркад, що лежать на колонах; проходить майже під самою покрівлею, зазвичай по апсиді храму.

Карниз (гр., лат. *coronis* - увінчує) - 1) горизонтальна частина, що вінчає частину антаблементу; 2) край покрівлі, що виступає вперед.

Каролінгське Відродження - культурний підйом в імперії Карла Великого в VII-IX ст.

Кафедра (від гр. *kathedra* - стілець, сидіння) - піднесення в церкві, з якого вимовляються проповіді.

Кахель (старослав. образ, образити - надати красивий вид, прикрасити) - плитка з обпаленої глини, з лицьового боку розфарбована, орнаментально розписана або рельєфна і покрита глазур'ю. Декоративний елемент оформлення фасадів та інтер'єрів.

Квадрига - скульптурне зображення колісниці, запряженої четвіркою коней, що прикрашає фронти монументальних будівель, тріумфальні арки.

Кесон (фр. *caisson* - букв, ящик) - поглиблення зазвичай квадратної або багатокутної форми на стелі або внутрішньої поверхні арки, склепіння. Іноді декорується розетками.

Кіновар (гр. *kinnabari*) - 1) червоний пігмент (сірчана ртуть), застосовуваний у виробництві художніх фарб; 2) червона фарба, якою користувалися для розцвічування заголовних букв в рукописних книгах.

Кліресторій - верхній ярус центрального нефа, верхній ряд вікон головного нефа, які висвітлюють храм.

Клуатр (від лат. *claustrum* - закрите місце) - внутрішній монастирський двір, оточений галереєю; центр спілкування в монастирі.

Клюнійська реформа - перетворення в католицькій церкві в X-XI ст., спрямовані на її зміцнення та встановлення незалежності від світської влади, очолювалися абатством Клюні.

Консоль (лат. *consolium* - підставка, підтримка) - балка, ферма і т. п. - горизонтальна конструкція, яка виступає зі стіни, підтримуюча будь-які інші виступаючі частини будівлі: балкони, карнизи, еркери.

Конха (від грец. *konehe* - раковина) - напівкупол, який перекриває апсиду.

Крабб (нім. *krabbe* від *krabbeln* - борсатися, порпатися, повзати) - елемент орнаменту готичного стилю у вигляді зігнутого листа, яке нібито виповзає на архітектурні деталі карнизів і фронтонів.

Кракелюр (фр. *craquelure*) - тріщина барвистого шару в творі живопису. К. з'являються в невисохлому (тільки що виконаному) творі від нерівномірної або швидкої усадки зв'язуючого або випаровування розріджувачів, у висохлому творі - від повторних набухань, усушок і механічних впливів.

Крипта (від гр. *krypte* - підземний хід, тайник) - підземне або напівпідземне приміщення під хором, що служило почесним місцем поховання. Приміщення, що іноді доходить до средохрестя, не обов'язково знаходиться під землею, так що хор і вівтар бувають сильно підняті щодо загального рівня церкви і з'єднуються з нефом сходами.

Кришталі (грец. *krystallos* - кристал, спочатку - лід) - особливий вид скла, до складу якого входить в значній кількості окис свинцю (або барію). Завдяки вмісту свинцю і певного підбору кутів, утворених гранями, ретельному поліруванню, кришталі відображає і переломлює світло, надаючи блиск і багатобарвну гру поверхні виробів.

Крок колон - відстань між осями колон.

Купольне склепіння - схоже на купол склепіння, яке зазвичай має в плані квадратну підставу і спирається на вітрила. У пізній романський період набуло поширення в південно-західній Франції і Вестфалії.

Л

Ліпнина - рельєфні прикраси (фігурні і орнаментальні) на фасадах і інтер'єрах будівель, як правило, відлиті або відпресовані з гіпсу, штукатурки, бетону та ін. матеріалів.

Лесировка (нім. *lasieren* - покривати глазур'ю) - тонкі прозорі або напівпрозорі шари фарб, які наносяться на барвисті шари картини, щоб збагатити колорит, домогтися його єдності та гармонії.

Лізена (від нім. *lisene* - лопатка) - плоский вертикальний виступ в стіні, вертикальна тяга, що йде від підлоги до підстави нервюру; виконує

конструктивну або декоративну функцію; не має бази і капітелі. У романиці зазвичай з'єднуються один з одним в сліпих аркадах або круглих арочних фризах.

Літографія (гр. *lithos* - камінь + *grapho* - пишу, малюю) - в образотворчому мистецтві широко розповсюджений різновид графічної техніки, що пов'язана з роботою на камені (щільний вапняк) або металевій пластинці, що замінює його (цинк, алюміній).

Лицьовий рукопис - ілюстрований мініатюрами рукопис.

Ліценціат (ср.-віч. лат. *licenciatus* - допущений) - в середньовічних університетах викладач, який отримав право читати лекції, але ще не захистив докторську дисертацію.

Лоджія (лат. *logium* - поміст, майданчик) - поглиблене приміщення, ніша на фасаді будівлі, на відміну від виступаючого балкона, закрита з усіх боків, крім однієї - фронтальної.

Лубок (народна картинка) - вид графіки, зображення з підписом, яке відрізнялося простотою і доступністю образів. Спочатку - вид народної творчості. Відгукувався на політичні події; виконувався в техніці ксилографії, гравюри на міді, літографії і доповнювався розфарбуванням від руки.

Люнет (лат. *lunatus* - місяцеподібний, вигнутий серпом) - напівкругла або сегментна ділянка у верхній частині стіни під аркою, над дверним або віконним отвором. Л., як правило прикрашалися мозаїкою, фрескою або рельєфною композицією.

М

Мавританський стиль (лат. *mauri*, гр. *tauros* - темний) - художній стиль. Виник на основі мистецтва арабських племен (маврів), що населяли в V- VII ст. Північно-Західну Африку. Характеризується аркадами, куполами і багатим геометричним орнаментом.

Майоліка - 1) у вузькому сенсі - італійські керамічні вироби XV-XVII ст. з кольоровим пористим черепком і сюжетним розписом, що не допускає виправлень по сирій непрозорій олов'яній глазурі, а іноді і з нанесеним зверху, люстром (глянцем, блиском); 2) в широкому сенсі М. - вироби з кольорової обпаленої глини з великопористим черепком, покриті глазур'ю; їм властиві масивність форм, плавна плинність силуету, яскравий блиск поливи, контрастні поєднання кольорів.

Мандорла (від іт. *mandorla* - мигдалина) - зображення мигдалеподібного сяйва навколо фігур Христа і Богоматері - символ божественного світла.

Мансарда (по імені французького архітектора XVII в. Фр. Мансара, 1598-1666) - горищенне приміщення під високою покрівлею, що використовується як житло.

Меандр (лат. *meatus* - рух, течія, круговерть) - вид орнаменту, утвореного ламаною під прямим кутом лінією або кривою зі спіральними завитками (мотив хреста-свастики).

Мезонін (гр. *mesos* - середній) - напівповерх, неповна по висоті надбудова верхнього поверху, зазвичай над центральною частиною будинку.

Метоп (гр. *metopon* - простір між очима) - квадратна плита, нерідко прикрашена рельєфом або розписом, розташована між тригліфами у фризі доричного ордеру.

Мініатюра (фр. *miniature*, лат. *minium*- кіновар, сурик) - художній твір (зазвичай мальовничий) малих розмірів, що відрізняється особливо тонкою манерою накладення фарб. Спочатку мініатюрою називали виконані гуашшю, аквареллю та іншими фарбами ілюстрації, ініціали, заставки тощо в рукописних книгах. Мистецтво книжкової мініатюри досягло високої досконалості в середньовічній європейській, близькосхідній, середньоазіатській, іранській та індійській культурі. Назва «мініатюра» перейшло і на живопис (головним чином портретний) малого формату, виконаного на кістці, пергаменті, картоні, металі, фарфорі, нерідко на

побутових предметах - табакерках, годинниках, перстнях. Мініатюра має місце в літературі, театрі, музиці, естраді - так зв. жанр «малих форм». На мініатюрі будується репертуар театрів мініатюр.

Миропомазання - церковний обряд помазання чола, рук, грудей, вух і ніздів особливим маслом (миро); застосовувався при хрещенні і коронації монархів.

Мітра - високий позолочений головний убір, який вдягають на час богослужіння представники вищого православного і католицького духовенства.

Монотипія (гр. *monos* - один + *typos* - відбиток) - вид друкованої графіки. Техніка М. полягає в нанесенні фарб від руки на ідеально гладку поверхню друкованої форми з подальшим друкуванням на верстаті. Отриманий на папері відбиток завжди був єдиним, унікальним. Твори, виконані в техніці М., тонкістю колірних відносин нагадують акварель.

Мореско (ісп., фр. *moresque* - мавританський) - геометричний орнамент східного походження, на противагу арабесці.

Н

Нартекс - вхідне приміщення храму у вигляді критої галереї або відкритого портика.

Натюрморт (фр. *nature morte*, букв. - мертва природа) - жанр образотворчого мистецтва (головним чином станкового живопису), присвячується зображенню предметів побуту і харчів (овочі, м'ясо, дичина, фрукти, квіти) в поєднанні з посудом, драпіровками та ін.

Напівциркульна арка - арка, що має форму півкола.

Напівциркульне вікно - вікно з прямокутним отвором, який вгорі переходить в півколо.

Нервюра (від лат. *nervus* - жила) - виступаюче ребро склепіння, зазвичай хрестового.

Неф (від лат. *navis* - корабель) - видовжене приміщення (зазвичай базиліки), обмежене з одного або обох поздовжніх сторін низкою колон.

Німб (від лат. *nimbus* - хмара) - зображення сяйва навколо голови, символ святості; зазвичай золотий, іноді містить хрест.

Нунцій (лат. *nuntius*) - постійний дипломатичний представник римського папи.

Ню (фр. *nu-* голий, роздягнений) - зображення голого жіночого тіла; жанр образотворчого мистецтва, що розкриває в зображенні оголеного тіла уявлення про красу, цінності земного почуттєвого буття.

О

Обскурант (від лат. *obscurantis* – який затемнює) - противник просвітництва і науки, мракобіс, неук.

Однонефна церква - церква без бічних нефів.

Октагональна будівля (від лат. *octo* - вісім) - восьмикутна в плані будівля центричного планування; октагон був однією з улюблених середньовічних форм (наприклад, восьмикутні корони), оскільки вісім вважалося досконалим числом.

Окули - невеликі круглі вікна на вершині собору, що пропускають світло.

Олійний живопис - вид живопису художніми олійними фарбами, які готують розтиранням неорганічних пігментів в вибіленій ляній олії (іноді з додаванням горіхової і соняшникової). Олійними фарбами пишуть переважно на полотні, а також на картоні, дереві, металі або на вапняній штукатурці.

Орифлама (фр. *oriflamme* від лат. *aurum* - золото і *hamma* – полум'я) - 1) в середньовічній Франції шитий золотом штандарт, прапор короля; 2) великий прапор, повішений на мотузці поперек вулиці.

Офорт (фр. *eau-forte*- азотна кислота) - вид гравюри; малюнок видряпується гравірувальною голкою в шарі кислотривкого лаку, що покриває металеву пластину, видряпані листи протруюють кислотою, а отримане поглиблене зображення заповнюється фарбою і відтиснюється на папір.

П

Павільйон (лат. *papilio* - метелик) - невелика садово-паркова споруда для відпочинку.

Палас (від персид. пелас) - безворсовий килим; виконується в техніці ручного і машинного ткацтва, а також в поєднанні того та іншого.

Панно (фр. *panneau*) - 1) твір живопису або скульптури (барельєф) декоративного характеру в інтер'єрі або на фасаді будівлі; 2) позбавлена зображення ділянка стіни, обмежена бордюром (скульптурним або мальовничим).

Панорама (гр. *pan* - все - *horama* - вид, видовище) - тип образотворчої композиції, що охоплює широкий простір, наприклад, повний вид міста, архітектурного ансамблю, місцевості.

Паперть - майданчик перед входом до церкви, на який ведуть сходи, свого роду «зовнішній притвор».

Парус - архітектурний елемент, що передає тяжкість куполу підпружним аркам і стовпам під ним.

Пастель (фр. *pastel*) - техніка малюнка кольоровими олівцями-крейдою без оправы (відрізняється м'якою приглушеністю тонів, бархатистою поверхнею).

Перистиль - портик, оперізуючий замкнутий простір і відкритий в нього.

Пілястра - плоский вертикальний виступ стіни у формі колони; має базу і капітель; виступає приблизно на 1/4 своєї ширини.

Плафон (фр. *plafon* - букв, рівний фон) - 1) вид (проекція) на будівлю знизу (протилежно поняттю план - вид зверху); 2) вид стелі, а також розписи або рельєфи, що декорують його; 3) верхня частина світильника.

Плащаниця - покривало із зображенням Христа в труні, що вживається в церковному пасхальному обряді.

Пов'язана колона - колона, яка тильною стороною входить в масив стіни.

Пов'язана романська система - система перекриття храму хрестовими склепіннями, при якій квадратній травеї центрального нефе відповідають дві вчетверо менші травеї бічних нефів.

Полиптих (гр. *polyptychos* - що складається з багатьох складок або дощечок) - 1) багатостулковий мальовничий або рельєфний складень; 2) кілька картин, пов'язаних загальним задумом, а також єдністю колірного і композиційного ладу.

Поліхромія (від гр. *polys* - численний + *chroma* - колір) - багатобарвність (не менше двох кольорів) творів декоративно-прикладного мистецтва, скульптури та архітектури.

Портал (від лат. *porta* - вхід, ворота) архітектурно оформлений вхід в будівлю. У романську епоху був поширений перспективний портал у вигляді сягаючих в стіну уступів, що зменшуються.

Постамент (лат. *postamentum*) - архітектурна підстава твору скульптури (то ж, що п'єдестал) або підставка, на якій встановлюється (в музеї, на виставці) твір станкової скульптури.

Пресбітерій - піднесення для вівтаря і місць духовенства в східній частині храму.

Притолока - горизонтальний камінь або дошка над вікном або дверима.

Пропілеї (гр. *propylon* - перед воротами) - монументальні ворота біля входу в місто.

Псалтир - книга Старого Завіту, що містить 150 псалмів. Важлива богослужбова книга в монастирях; іноді в неї також включалися деякі служби та молитви, коментарі на Старий і Новий Завіт.

Путті (мн. від іт. *putto*- немовля) - зображення хлопчиків (зазвичай з крильцями), улюблений декоративний мотив у мистецтві італійського Відродження.

П'ята - верхній камінь (ряд каменів) опори арки або склепіння.

Р

Рака - зовнішній саркофаг, куди укладені мощі святого.

Різьблення - один з найдавніших і найбільш поширених видів декоративного мистецтва, спосіб художньої обробки дерева, каменю, кістки, теракоти, лаку та інших матеріалів шляхом вирізання. Р. буває об'ємним, високорельєфним, плоскорельєфним, виїмчастим, контурним, наскрізним, накладним.

Реквієм (нім. *requiem*) - заупокійна меса. Реквієми пишуться як на традиційні латинські тексти, так і на вільні варіанти канонічного тексту, або на тексти нерелігійного змісту.

Релікварій – посудина для зберігання святих мощів або предметів.

Ремарка (фр. *remarque*) - 1) зауваження автора тексту (книги, рукопису, листа), що уточнює або доповнює будь-які деталі; 2) в гравюрі начерк в стороні від основного зображення.

Ренегат (лат. *renego*- відрікаюся) - людина, яка змінила своїм переконанням, що перейшла в табір супротивників; зрадник, відступник.

Репродукція (лат. *re* - відновлення + *productio* - виробництво, твір) - відтворення у великій кількості примірників художнього оригіналу поліграфічними засобами, переважно в зменшеному масштабі.

Ретабло - завітарний образ, архітектурна прикраса вівтаря.

Рефекторій - трапезна, обідній зал в монастирі; зазвичай розташовувався в секції приміщень навколо клуатру навпроти церкви.

Рефлекс - 1) в живопису - відтінок кольору більш сильно освітленого предмета на поверхні, сусідній з ним. Кольорові рефлекси виникають в результаті відображення променів світла від навколишніх предметів; 2) в малюнку - відбиття світла від поверхні одного предмета в затемненій частині іншого.

Романські ілюміновані арфі - джерело вивчення середньовічної символіки.

Роза (лат. *rosa*) - кругле вікно в готичній будівлі (соборі, ратуші, замку), виконане в техніці вітражу.

Ротонда (іт. *rotonda*, букв. - кругла) - кругла в плані споруда (храм, мавзолей, павільйон, зал), зазвичай увінчана куполом.

С

Сакраментарій - літургійна (богослужбова) книга, яка містить деякі служби. Реформу богослужіння провів Григорій Великий, а при імператорі Карлі Великому багато літургійних текстів було зібрано і стандартизовано. У сакраментарії зображувалося Розп'яття, Христос у славі, сцени життя Христа, євангелісти і святі.

Санкуарій - частина храму, де зберігалася головна святиня; хор і вівтар.

Саркофаг (грец. *sarkophagos*, букв. - пожирач м'яса) - труна, невелика гробниця з дерева, каменю та інших матеріалів, нерідко прикрашена розписом, скульптурою.

Сграфіто, графіто (іт. *sgraffito* або *graffito* - букв. видряпаний) різновид монументально-декоративного живопису, принцип якого заснований на прошкрябуванні спеціальними інструментами верхнього тонкого шару

штукатурки до оголення нижнього шару, за кольором контрастного верхньому.

Секко (іт. *secco* - сухий) - живопис по сухій штукатурці.

Скрипторій - приміщення в середньовічному монастирі, де копіювали манускрипти; назва також застосовується для позначення шкіл, де виготовляли та ілюмінували манускрипти.

Смальта (іт. *smalto* - емаль) - кубики або пластинка з кольорового непрозорого скла, для виготовлення музичних картин.

Середохрестя - перетин нефа і трансепта.

Станкове мистецтво - рід образотворчих мистецтв, твори яких носять самостійний характер і не мають прямого декоративного або утилітарного призначення (в живопису - картини; в скульптурі - статуї, бюсти та ін.). Назва походить від станку (мольберт, скульптурний верстат), на якому створюється твір станкового мистецтва.

Стереобат (гр. *stereos* - твердий, об'ємний, масивний) - підстава, кам'яний фундамент будівлі, що складається з трьох ступенів.

Стилобат (гр. *stylos* - колона + *baino* - ступаю) - 1) поверхня для установки колон; 2) верхня ступінь стереобату; 3) підстава будівлі в цілому.

Т

Табернакль - архітектурно оформлена ніша зі статуями святих всередині.

Тектоніка (гр. *tektonike* - будова, мистецтво побудови) архітектоніка - архітектурно виражена структура будівлі, співвідношення навантаження і опори.

Темпера (іт. *tempera*) - 1) фарби, розтерті на яєчному жовтку; 2) картина, написана такими фарбами.

Тимпан - обрамлене карнизом поле фронтона, заповнене скульптурами, орнаментом або гладке; в середньовічних церквах на тимпані

зазвичай розташовувалася основна скульптурна композиція зовнішнього оздоблення.

Тонзура (лат. *tonsura* - стрижка) - виголене місце на верхівці, як знак приналежності до того чи іншого духовного сану в католицькій церкві.

Травея (від фр. *travee* - проліт) - просторовий осередок нефа під одним склепінням, обмежений чотирма опорами.

Трансепт (від лат. *trans* - за, поперек і *saepum* - огорожене місце) - частина хрестоподібної в плані будівлі, перпендикулярна центральному нефу; утворює два бічних відгалуження основного інтер'єру.

Триптих (від грец. *triptyches* - втричі складений) - стулкове зображення, складень, що складається з трьох частин; був повішений у храмі таким чином, що бічні панелі можна було закривати і відкривати.

Тріумфальна арка - урочиста архітектурна споруда, що обрамляє проїзд. У Стародавньому Римі вона зустрічала полководця і його військо, які повернулися з перемогою. У християнській базиліці вона часом відділяла хор зі середохрест'ям від нефа.

Трифорій (від лат. *tri* - три і *foris* - двері) - поздовжня бічна декоративна галерея в другому ярусі храму, відкрита в центральний неф потрійними або подвійними арками, під клересторією; набув поширення в романський період.

Ф

Факсиміле (лат. *facsimile* - зроби подібне) - 1) точне відтворення графічного оригіналу (документа, рукопису і т. п.) фотографічним або друкованим способом; 2) кліше-печатка, що відтворює власноручний підпис.

Фактура (лат. *factura* - обробка, будова) - 1) сукупність різних технічних прийомів обробки поверхні, в тому числі удари різця; 2) особливості обробки або будови поверхні будь-якого матеріалу.

Фібула (лат. *fibula*) - металева застібка для одягу зазвичай у вигляді великої пишною круглої брошки.

Філігрань (скань) (італ. *filigrana*, від лат. *filum* - нитка і *granum* - зерно) - вид ювелірної техніки; ажурний або напаяний на металевий фон візерунок з тонкого золотого або срібного дроту, гладкої або звитої в мотузочки.

Флюгер (гол. *vleugel* - крило) - рухоме спорудження на вершині шпиль, яке вказує напрямок вітру.

Фоліант (лат. *folium*- лист) – об’ємна книга великого формату.

Фреска (від іт. *fresco* - сирий) - настінний живопис водяними фарбами по сирий чи сухій штукатурці; основна сполучна речовина - вапно.

Фриз (фр. *frise* - завитий, кучерявий) - 1) в архітектурних ордерах середня горизонтальна частина антаблемента, розташована між архітравом і карнизом; 2) декоративна композиція (зображення або орнамент) у вигляді горизонтальної смуги (нагорі стіни, на предметі, облямівка на паркеті або килимі і т. п.).

Фронтон (фр. *fronton*- лоб) - верхня частина фасаду будівлі, портика, колонади, обмежена двома схилами даху з боків і карнизом у підставі. Декоративним фронтоном прикрашають двері і вікна будинків.

Фундамент (лат. *fundamentum* - підстава) - нижня, опорна частина споруди, частково або повністю прихована в землі.

X

Химера (гр. *chimaira*) - 1) в давньогрецькій міфології чудовисько з головою і шиєю лева, тулубом кози і хвостом дракона; породження Тифона і Єхидни; 2) в середньовічному європейському мистецтві скульптурні зображення фантастичних чудовиськ; 3) (в перен. зн.) фантазія, нездійсненна мрія.

Хор - східна (вівтарна) частина церкви, призначена для духовенства і співочих і нерідко відокремлена перешкодою; в деяких храмах є західний хор.

Хорал - вид релігійних піснеспівів в католицькій та протестантській церквах.

Хори - верхня відкрита галерея, балкон всередині церкви або парадного залу.

Хрестове склепіння - тип склепіння, створений перетином під прямим кутом двох циліндричних склепінь.

Хрестоматія (грец. *chrestomatheia*) - збірник систематично підібраних в навчальних цілях або для самоосвіти матеріалів з якої-небудь галузі знання.

Ц

Цемент (лат. *caementum* - битий камінь, щебінь) - узагальнена назва сполучних будівельних матеріалів, що складаються з вапна і наповнювачів: піску, гравію та щебню.

Центричні споруди - споруди, де всі елементи орієнтовані на одну точку - центр. У плані таких будівель лежить коло, квадрат або багатокутник; вони симетричні щодо вертикальної осі в центрі.

Циліндричне склепіння - склепіння, що має в поперечному розрізі форму півкола, а в поздовжньому - прямої лінії, і спирається на паралельні опори.

Цитадель (фр. *citadelle* від іт. *cittadella* - букв. «маленьке місто») - особливо укріплена споруда всередині міста, захищеного ще і зовнішніми міськими стінами.

Цоколь (іт. *zoccolo*) - підстава стіни, стовпи, колони, пілястри. Перший поверх будівлі, оформлений як фундамент, називають цоколем.

Ч

Чаша Св. Грааля - в західноєвропейських середньовічних легендах містична чудова посудина з кров'ю розп'ятого Христа, зібраною Йосипом Аримафейським.

Черепиця - покрівельний штучний матеріал, виготовлений головним чином з глини шляхом формування з наступним сушінням і випалюванням.

Ш

Шарж (фр. *charge*) - один з різновидів карикатури з різким сатиричним або гумористичним перебільшенням характерних рис, сторін зображуваної особи.

Шаривари («котячий концерт») - поширене в середньовічній Франції ритуальне висміювання молодят, які порушили будь-які шлюбні традиції. Учасники надягали котячі маски, били в сковорідки, каструлі і видавали гучні крики на манер котячих.

Шпалера - найчастіше в образотворчому мистецтві ткані безворсові килими з сюжетною картиною, а також багаті декоративні тканини, іноді тиснена шкіра, укріплені на стіні в якості оббивки (шпалер).

Шпиль (нім. *spile* - голка) - гостре завершення вежі.

Штукатурка (лат. *studere* - намагатися обробляти) - суміш гіпсу, води і піску. Використовується для зарівнювання і покриття нерівностей цегляної або кам'яної кладки.

Науково-методичне видання

Семко Я. С.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Словник термінів з історії мистецтва середніх віків»

для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

спеціальності: 014 Середня освіта (історія), 033 Філософія,

028 Менеджмент соціокультурної діяльності, 034 Культурологія

Українською мовою

Підписано до друку 30.01.2021. Формат 60 × 90 1/16

Умовн. друк. арк. 1,1. Наклад — 50 прим. Зам. № 365

Надруковано на поліграфічній базі приватного підприємства «ЦВТ»:
65014, Одеса, вул. Успенська, 9